रचनावादी शिक्षण : नवी शिक्षणक्रांती

आज, जगभरच शिक्षणात बदल होत आहेत. या बदलांचे मूलभूत स्वरूप आणि बदलांचा वेग विचारात घेतला तर या बदलांना, शिक्षणातील क्रांतिकारी बदल म्हणूनही आपण संबोधू शकू. शिक्षणाच्या शास्त्राचा आशय, त्यातील शिक्षणव्यवहारांची मांडणी आणि शिकण्या-शिकविण्याच्या पद्धती यांमध्येच पायाभूत अस बदल झाले आहेत. ह्या बदलांतून शिक्षणाचे जे एक नवे प्रारूप तयार झाले आहे, त्यालाच 'रचनावादी शिक्षण' असे म्हटले जाते.

जगभरच्या या शिक्षणक्रांतीचे पडसाद भारतातही उमटल्यास नवल नाही. भारतीय शिक्षणानेही आता ही नवशिक्षणाची, म्हणजेच शिक्षणात परिवर्तन करण्याची दिशा अंगिकारली आहे. त्यासाठी नव्या, रचनावादी शिक्षणाचा नवा आराखडा केंद्र सरकारने तयार केला. २००५ सालचा 'राष्टीय शिक्षणक्रम मसुदा' या नावाने तो ओळखला जातो. शालेय शिक्षण रचनावादी पद्धतीने का व कसे करावे, हे या मसुद्यात सविस्तरपणे मांडण्यात आले आहे.

आपल्या देशात २००९ साली 'बालकाच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा' करण्यात आला. त्यातही, प्रत्यक्ष शाळांमधील शिक्षण रचनावादी दृष्टिकोणातून होण्यावर भर देण्यात आला आहे.

महाराष्ट्र राज्यानेही या शिक्षणक्रांतीचे स्वागत करून, शालेय शिक्षण रचनावादी पद्धतीने व्हावे यासाठी, शिक्षकांची प्रशिक्षणे चालविली आहेत.

ज्याला 'रचनावादी' अथवा 'ज्ञानरचनावादी' शिक्षण असे आज संबोधले जाते, त्याची सुरुवातच मुळी, शिकणा-या मुलांच्या गरजा समजावून घेण्यापासून होते. त्यामुळे, "रचनावादी शिक्षण म्हणजे मुलांचे त्यांच्या गरजांनुसार केलेले शिक्षण" अशी रचनावादी शिक्षणाची एक व्याख्याही आपल्या करता येईल.)

शिक्षण हे जर शिकणा-या मुलांमुलींसाठी असेल, तर त्यांच्या 'शिकण्याच्या गरजां'ची पूर्ती त्याने करावी लागेल. या गरजांचा वेध घेतला तर लक्षात येईल की, ह्या शिकणा-यांच्या, काही नैसर्गिक गरजा आहेत. त्या काही व्यक्तिगत जीवन घडणीच्या गरजा आहेत. तसेच काही गरजा सामाजिक वातावरणाच्या संदर्भातील आहेत.या सर्वच नैसर्गिक गरजांचा संबंध बालकाच्या मेंदूविकासाशी आहे.

निसर्गतःच, मेंदू हा माणसाचा शिकण्याचा अवयव असतो. त्यामुळे 'शिकणे' ही क्रियाच मुळी उपजत आहे, त्याची प्रेरणाही उपजतच असते; शिकणे हेच मेंदूचे सतत चालणारे काम असते. माणसाला मिळत जाणारा लहान, मोठा प्रत्येक अनुभव, प्रत्यक्षात केली जाणारी प्रत्येक कृती ही मेंदूमध्ये 'शिकण्या'मध्ये परावर्तित होत असते. त्याची प्रतिमा मेंदूमध्ये तयार होते आणि ती स्मृतीकोषात साठविलीही जाते. शिक्षणामध्ये पदोपदी येणा-या मनाची एकाग्रता, स्मरण वा स्मृती, बुद्धिमत्ता, क्षमता, बोधना, आकलन, जाणीव, सर्जनशीलता, कल्पकता, विचारशक्ती, भाषा, भाषेची अभिव्यक्ती अशा सर्वच संकल्पना ह्या, प्रत्यक्षपणे, मेंदूमधील रासायनिक व विद्युत स्वरूपाच्या क्रिया-प्रक्रियांशीच संबंधित आहेत. त्यामुळे साहजिकच, मुलांचे शिक्षण

चांगले करायचे असेल तर आपल्याला 'मूल' समजावून घ्यावे लागते. मुलांचा मेंदू शिकण्याचे काम कसे करतो हे समजावून घ्यावे लागते. त्यासाठी मुलाच्या बाबतीत, मूल निसर्गतः 'असते कसे', ते निसर्गानियमांनुसार 'वाढते कसे' आणि ते, त्याच्या नैसर्गिक गरजांनुसार 'शिकते कसे' हे समजावून घ्यावे लागते. अशा प्रकारे नैसर्गिकरित्या शिकण्यासाठी मुलांच्या गरजा काय असतात, हे लक्षात घ्यावे लागते. अशा प्रकारच्या मेंदूमाहितीवर बेतलेल्या शिक्षणाला मेंदू आधारित शिक्षण' असे म्हटले जाते. हे मेंदूआधारित शिक्षण हा रचनावादी शिक्षणविचाराचा पाया मानला जातो.

अलीकडच्या काळात, शिक्षणाचा सारा विचार हा शिकणा-या विद्यार्थ्याच्या अंगाने करावा, असे सांगणारा एक नवा सैद्धांतिक विचार पुढे आला आहे. त्याला 'बहुविध बुद्धिमत्तांचा विचार' असे म्हणतात. आजवर, नेहमीच आपण मुलाचे शिक्षण आणि त्याची बुद्धिमत्ता ह्यांचा घनिष्ठ संबंध आहे, असे मानले आहे. त्यामुळे शालेय वर्गामधून, 'हुशार', 'मध्यम', 'ढ' अशी मुलांची वर्गवारी करूनच आपण शिक्षणाकडे पाहतो. यात काही मुले बुद्धिमान असतात नि काही नसतात, असे मानण्याकडे आपला कल असतो. परंतु, ही मुलांची विभागणी व ज्यावरून ती केली जाते ती बुद्धिमत्तेची संकल्पना आज, शिक्षणक्षेत्रात त्याज्य मानली जात आहे. बुद्धिमत्ता ही एक नसून त्या अनेक असतात. प्रत्येक व्यक्ती, प्रत्येक मूलच बुद्धिमान असते. फक्त प्रत्येकाच्या बुद्धिमत्तेचे क्षेत्र वेगवेगळे असेत त्यामुळे, आता आपल्या, मुलांकडे पाहण्याची आपली दृष्टीच बदलावी लागते. आता "ही मुलगी, हा मुलगा हुशार आहे का?" असा प्रश्न विचारणे गैर ठरते. आता प्रश्न विचारायचा तो असा की, "ही मुलगी, हा मुलगा कोणत्या बाबतींत हुशार आहे?" प्रत्येकालाच निसर्गतः लाभलेला बुद्धिमत्तेचा प्रकार हा, त्याचा शिक्षणातील कल, आवड आणि शिकण्याची शैली ठरवीत असतो. या बाबींना अनुसरून जेव्हा आपण मुलांपुढे शिकण्याच्या संधी ठेवतो, तेव्हा आपण, रचनावादी शिक्षणाकडे वाटचाल करतो आहोत, असे म्हणता येईल.

शिक्षणशास्त्राला पायाभूत असणारी जी अनेक शास्त्रे आहेत, त्यांच्यामध्ये, गेल्या अर्धशतकात झालेल्या संशोधनांमुळे शिक्षणशास्त्राचा पायाच पार बदलून गेला आहे. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र, मानववंशशास्त्र, मज्जाशास्त्र आणि अगदी अलीकडचे कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे (Artificial Intelligence) शास्त्र ह्या सर्व शास्त्रांमधून, गेल्या साठ-सत्तर वर्षांत, माणसाच्या शिकण्याविषयीचे जे नवे विचार, नवे सिद्धांत, नव्या संकल्पना आणि नव्या शोधदिशा उदयाला आल्या आहेत, त्यांचेच एक नवे शास्त्र, शास्त्रज्ञांनी निर्माण केले आहे. त्याला इंग्रजीत 'Cognitive Science' म्हणून संबोधले जाते. त्याला आपण मराठीत 'आकलनशास्त्र' असे म्हणू या. हे नवे आकलनशास्त्र हा आता शिक्षणशास्त्राचा पाया मानला जातो.

आकलनशास्त्राशी संबंधित अशा वेगवेगळ्या शास्त्रांतून माणसाच्या आकलना'विषयी झालेल्या संशोधनांतून शिकणा-या मुला-मुलीचे एक वेगळेच रूप आपल्यासमोर येते. हे शिकणारे मूल, आपणहून शिकणारे आहे; ते अनुभवांतूनच शिकते; ते कृतीतून म्हणजे आपण स्वतः वस्तू किंवा कल्पना, विचार हाताळूनच शिकते. ते स्वयंप्रेरणेने जसे शिकते तसेच ते स्वतःच्या कलाने, आवडीने, निवडीने आणि स्वतंत्र अशा निसर्गदत्त शैलीने शिकते, अशाप्रकारच्या गोष्टी पुढे आल्या आहेत. यांमधून शिक्षणाविषयी नवा तत्त्वविचार जसा आपल्या हाती

लागतो, तसाच, शिक्षणाच्या नव्या व्यावहारिक नि अधिक परिणामकारक अशा पद्धतीही प्राप्त होतात. या तत्त्वविचाराला 'ज्ञानरचनावादी तत्त्वप्रणाली' असे म्हणतात. तसेच या पद्धतींना 'रचनावादी शिक्षण पद्धती' असे म्हटले जाते.

गेल्या सुमारे अर्धशतकात, घडून आलेल्या घटनांतून, सारे जग, बाह्य जगातील माहितीच्या अंगाने नव्हे तर शिकणा-या मुलांच्या अंगाने शिक्षणाचा नवा विचार करू लागले आहे. बाहेरच्या जगातील कोणकोणती माहिती मुलांना द्यावी, ती कसकशी द्यावी, त्यासाठी मुलांना कशापद्धतीने शिक्षकाने शिकवावे, अशा विचारांवर आधारलेली, जी अजूनही आपल्या शाळांतून प्रचलित आहे तिला, शिक्षणशास्त्रात 'वर्तनवादी' विचारसरणी म्हणून ओळखले जाते. याउलट, शिकणा-या बालकाच्या अंगाने विचारकरणारी, मुलाच्या शिकण्याच्या नैसर्गिक प्रक्रिया समजावून घेऊन, मुलाच्या स्वतःच्या ज्ञाननिर्मितीच्या प्रयत्नांचा सन्मान राखून जी शिक्षणप्रणाली नव्याने आपल्या शिक्षणात येत आहे, तिला रचनावादी शिक्षणप्रणाली म्हणून आपण ओळखणार आहोत, ही शिक्षणप्रणाली अधिक शास्त्रीय आहे, ती सर्वच मुलांना सहजतेने आणि उत्तमरित्या शिक्षित करणारी आहे, म्हणूनच आपण तिचा आपल्या दैनंदिन शालेय व्यवहारात वापर करण्याचे आव्हान आपण स्वीकारण्याची गरज आहे.

रचनावादी शिक्षणाच्या दिशेने जाण्यासाठी आपल्याला पाच प्रकारच्या बदलांना सामोरे जायचे आहे. हे सर्व बदल, थोडक्यात, पण सूत्रबद्ध पद्धतीने आपल्यापुढे ठेवता येतील.

पहिले सूत्र आहे ती शिक्षणामागील तत्त्वज्ञानाच्या बदलाचे. "माहिती साठविण्या'कडून 'ज्ञाननिर्मिती' कडे" असे हे सूत्र आहे.

आजवर आपण, शालेय मुलांना, वेगवेगळया विषयांची माहिती, पुस्तकांतून, शिक्षकांकरवी किंवा आता इंटरनेटकरावी पुरवीत आलो आहोत. ही माहिती त्यांनी पूर्णपणे लक्षात ठेवावी अशा अपेक्षा त्यांच्याकडून करीत आलो आहोत. त्याने किती माहिती लक्षात ठेवली आहे त्यावरून त्यांचे मूल्यमापन करीत आहोत आणि अखेरीस त्यानुसार उत्तीर्ण-अनुत्तीर्ण असे ठरवून हुशार-ढ चा शिक्का त्यांच्यावर मारीत आहोत.

आता, आपल्या मुलांना माहितीचा साठा करण्याचे, मेंदूला ओझे वाटणारे काम सांगायचे नाही तर, त्यांना स्वतःलाच ज्ञाननिर्मितीकडे वळवायचे आहे. प्रत्येक मूल स्वतःची ज्ञाननिर्मिती स्वतःच करीत असते, असा मानसशास्त्राचा दाखला आहे.

दुसरे सूत्र आहे ते आपण आत्तापर्यंत ज्याचे विवेचन केले ते सूत्र हे आपल्या विचारसरणीत बदल करायला सांगणारे सूत्र आहे. “वर्तनवादाकडून रचनावादाकडे" असे हे सूत्र आहे.

तिसरे सूत्र आहे ते शिक्षण व्यवस्थेतील बदल सांगणारे सूत्र आहे. “शिक्षककेंद्री व्यवस्थेकडून विद्यार्थीकेंद्री व्यवस्थेकडे" असे हे सूत्र आहे. रचनावादी शिक्षणात शिकते मूल' हे शिक्षणाच्या दैनंदिन व्यवहारांत मध्यवर्ती मानलेले आहे. म्हणून अशा शिक्षणाला 'विद्यार्थीकेंद्री' शिक्षण असे म्हटले जाते. एकदा हा दृष्टिकोण स्वीकारला की मग, संबंध शिक्षणातील व्यवस्थाच बदलली जाते. उदाहरणार्थ, शाळेच्या वर्गामध्ये ओळीने मांडलेली बाक

व त्यांवर बसून विद्यार्थ्यांनी शिकायचे ही व्यवस्थाच हद्दपार केली जाते. तिच्या जागी, मोकळया वर्गात, छोट्या छोट्या गटांमध्ये बसून विद्यार्थी शिकताहेत अशी नवी व्यवस्था निर्माण होते.

चौथे सूत्र, आपल्या आजवरच्या वर्गातील शिक्षणपद्धतीत बदल करायला सुचविणारे आहे. हे सूत्र खूपच महत्त्वाचे आहे, कारण ते प्रत्यक्ष विद्यार्थ्याच्या रोजच्या शिकण्याला भिडणारे आहे. “ऐकून शिकणे याकडून करून शिकणे याकडे विद्यार्थ्यांनी वळणे" असे हे सूत्र आहे. वर्गामधील व्याख्यानपद्धती ही नेहमीच शिक्षकाला कृतिशील ठेवणारी आणि विद्यार्थ्यांना मात्र निष्क्रिय' ठेवणारी आहे. हे सूत्र मात्र विद्यार्थ्यांना कृतिशील ठेवण्यावर भर देणारे आहे.

या चौथ्या सूत्राशी संबंधित असेच पाचवे सूत्र आहे. हे एकूण शालेय व्यवहारांतील बदलांविषयीचे सूत्र आहे. "शालेय व्यवहारात 'शिकविण्या'कडून 'शिकण्या'कडे जाणे" असा मार्ग, अशी बदलाची दिशा हे सूत्र सांगते आहे. आजवर आपल्या शाळांतून सर्वस्वी ‘शिकविण्या'च्या कामावर भर दिला गेला आहे. त्यासाठीच शिक्षक नेमले जातात. त्यांनी काय शिकवायचे हे अभ्यासक्रमाने व क्रमिक पुस्तकाने सांगितलेले असते; तर कसे शिकवायचे याचे प्रशिक्षण त्यांना दिलेले असते. आता, शिक्षकांना मूल समजावून घेण्यापासून ते शिकणा-या मुलांना सहाय्य कसे करायचे याचे प्रशिक्षण आवश्यक ठरणार आहे. शिक्षकांच्या मूळ दृष्टिकोणातच बदल करायला सुचविणारे आणि शिक्षकाची शिक्षण व्यवहारातील भूमिका बदलायला सांगणारे असे हे रचनावादी शिक्षणाचे सूत्र आहे.

रचनावादी शिक्षणाचा नवा दृष्टिकोण अंगिकारून, त्या दिशेने सारी शिक्षणरचना बदलण्यास भाग पाडणारे असे शासनापासून शिक्षकांपर्यंत सर्वांनाच नवे आव्हान देणारे, असे हे नवे कार्य आहे. नव्या शिक्षणक्रांतीचे हे नवे आव्हान आपण किती प्रभावीपणे आणि किती त्वरेने पेलतो आहोत यावर विद्यार्थ्यांचे व देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे.

❖